

Костюк Є.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПРОФСПІЛКИ УСРР-УРСР У ТОТАЛІТАРНІЙ СИСТЕМІ ВЛАДИ: 20–30-ТІ РР. ХХ СТ.

У статті на основі літератури, архівних і опублікованих джерел були визначені доктринальні засади функціонування профспілок на території УСРР-УРСР впродовж міжвоєнної доби, висвітлено історію їх створення та діяльності, особливості організаційної структури й умови членства. Проаналізовано механізм участі профспілок у здійсненні модернізації промислових підприємств, у створенні системи позаекономічного стимулювання праці. Досліджено соціальні аспекти діяльності профспілок, їх участь у розгортанні системи виробничо-технічної освіти.

Ключові слова: профспілки, тоталітаризм, промисловість, виробниче змагання, соціальна політика, виробничо-технічна освіта.

В умовах сучасної України значної актуальності набули питання дослідження тоталітарного минулого. Системне вивчення цього трагічного періоду історії є однією з передумов подолання реліктив комуністичного тоталітаризму у сучасному суспільстві. Особливий інтерес викликає міжвоєнний період – час формування комуністичного режиму. Зокрема, це стосується історії становлення та функціонування професійних спілок, які були одним з основних знарядь компартійної влади.

Проблема діяльності профспілок впродовж 20–30-х рр. ХХ ст. відображена у численних наукових працях. Зокрема, це монографії С.В. Кульчицького [8–10], О.М. Мовчан [11–13], С.М. Свистовича [14], П.М. Бондарчука [1], М.С. Дорошка [7], колективні наукові видання Інституту історії України НАН України [4, 5, 15] та ін. Проте окремі аспекти участі профспілок у функціонуванні тоталітарної системи влади впродовж міжвоєнної доби дотепер не були висвітлені у науковій літературі. Водночас для дослідження окресленої проблеми є достатня джерельна база – опубліковані нормативні документи, архівні джерела, архівна періодика тощо.

Метою статті є висвітлення особливостей створення та функціонування профспілок на території УСРР-УРСР впродовж міжвоєнної доби в контексті формування комуністичного тоталітарного режиму та реалізації ним своєї політики на українських теренах.

Для того щоб зрозуміти місце профспілок у компартійній владній системі, варто насамперед

розглянути доктринальні засади їхньої діяльності. Варто зазначити, що на початку 20-х рр. погляди більшовицького керівництва на місце профспілок у державно-партійному механізмі та на їх роль у суспільно-політичному і соціально-економічному житті були розбіжними.

Так, керівник більшовицької партії В. Ленін визначив профспілки як «привідний пас від партії до робітничих мас». Він стверджував, що профспілки в умовах «диктатури пролетаріату» мають брати активну участь у реалізації владної політики щодо розвитку промисловості, стимулювати трудову діяльність робітників, спрямовувати свої зусилля на підвищення продуктивності праці тощо. В. Ленін характеризував профспілки як «школу управління державою, школу комунізму». Тобто профспілки мали всіляко сприяти функціонуванню державного механізму, водночас формально не будучи його частиною.

Л. Троцький на противагу цій концепції обстоював необхідність негайного перетворення профспілок на частину державно-партійного апарату, встановлення у профспілках воєнно-командної системи управління та «перетрушування» профспілкового апарату, що передбачало усунення тих профспілкових функціонерів, які були незгодні з політикою одержавлення профспілок. Ця доктрина також передбачала подальшу мілітаризацію праці, насамперед масове формування «трудох таборів» і «трудох армій».

Натомість так звана «робітнича опозиція» на чолі з М. Шляпниковим, яка схилилася до анархо-

синдикалізму, вимагала передачі до компетенції профспілок усього керівництва народним господарством, тобто заміщення профспілками господарських органів. «Профспілкова дискусія» завершилася перемогою Леніна: на X з'їзді ВКП(б) більшість делегатів засудила позицію прихильників Троцького та Шляпникова [6, с. 10–13].

Наслідки «профспілкової дискусії» стали визначальними для вироблення державно-правових засад створення та функціонування профспілок у системі «диктатури пролетаріату», яка насправді являла собою диктатуру компартійної номенклатури. Виходячи із доктрини «приводного пасу», компартійна верхівка ініціювала зміцнення апарату профспілок функціонерами правлячої партії.

Упродовж першої половини 20-х рр. відбувається активна боротьба більшовицької влади і профспілкового керівництва з опозиційними течіями у профспілкових лавах. До осені 1922 р. склад губернських рад профспілок було оновлено на 70–80%. Зі спілкових органів виключалися меншовики, анархо-синдикалісти та загалом особи, нелояльні до більшовицького режиму. На їхнє місце приходили перевірені члени КП(б)У. Головним критерієм кадрового добору був не профспілковий, а компартійний стаж. На посади голів і секретарів центральних профспілкових органів призначалися, як правило, особи, які мали більшовицький стаж до 1917 р. Для членів президій комітетів, а також секретарів і голів губпрофрад обов'язковим було не менш ніж трирічне членство у більшовицькій партії, а для членів президій губпрофрад – не менш ніж дворічне [12, с. 82–88].

Умови членства у профспілках були спрямовані на недопущення до лав останніх «класово ворожих елементів». Згідно зі вказівками компартійної влади членами профспілок не могли бути власники, орендарі чи управляючі приватних підприємств; особи, засуджені за кримінальні злочини; служителі релігійних культів; колишні працівники поліції, жандармерії та охоронного управління; особи, які повністю втратили працездатність і безробітні, які до реєстрації на біржі праці не були членами профспілки; члени артилей, комун і виробничих кооперативів; кустарі-одинаки. Натомість компартійні функціонери активно закликали керівництво профспілок залучати до своїх лав робітничу молодь, яка легко піддавалася ідеологічній обробці.

Взявши курс на формування комуністичних профспілок, компартійне керівництво взяло за модель організаційну структуру комуністич-

ної партії, одразу маючи намір створити цілком залежні від компартійної номенклатури структури, які насправді мали не так багато спільних рис із «класичними» профспілками. Компартійна влада прагнула тотального контролю над профспілками, що було можливим за наявності в останніх чіткої централізованої організаційної структури. Остання передбачала зосередження максимуму повноважень у керівних виконавчих органах і формалізацію діяльності представницьких органів – з'їздів, делегатських зборів тощо. Це робилося з метою недопущення впливу широкого загалу на визначення орієнтирів діяльності профспілок. Натомість апаратні функціонери останніх легко піддавалися впливу з боку владних органів, дбаючи про свою безпеку, кар'єрне зростання та матеріальне благополуччя. У таких умовах можливість реальної громадської ініціативи було мінімізовано.

Тому відбувається централізація профспілок, їх побудова за вертикальним принципом. Саме тому за наполяганням владних органів структура профспілок будувалася за принципом «демократичного централізму», багато в чому копіюючи структуру компартійних органів.

Так, вже у 1921 р. професійні спілки було реорганізовано за галузевим принципом: «одне виробництво – одна профспілка». Наприкінці 1921 р. на українських теренах функціонували вже 24 галузеві профспілки [7, с. 218].

У січні наступного року II Всеукраїнською конференцією профспілок вищим профспілковим органом України було проголошено Південбюро. На II Всеукраїнському з'їзді профспілок, що проходив у Харкові 3–8 листопада 1924 р., керівним органом спілкових організацій було визначено Всеукраїнську раду професійних спілок (ВУРПС). Остання прямо підпорядковувалася Всесоюзній центральній раді професійних спілок (ВЦРПС), хоча формально вважалася самостійною структурою. Бюро або уповноважені ЦК всесоюзних галузевих профспілок перетворювалися на Всеукраїнські комітети (ВУК) цих спілок. При ВУРПС створювався постійний дорадчий орган – рада секретарів ВУК [8, с. 101–102].

Станом на середину 20-х рр. організаційна структура виробничих профспілок мала подвійну будову, будучи сформованою на регіональному та галузевому рівнях. Найвищим органом профспілок України був Всеукраїнський з'їзд, найвищим виконавчим органом була Всеукраїнська рада професійних спілок, яка підпорядковувалася Всесоюзній центральній раді професійних спілок. На

регіональному рівні управління здійснювалося губернськими (надалі – окружними, обласними) профспілковими радами. Виконавчими органами цих рад були президії. Керівництво галузевими профспілками здійснювали їхні Всеукраїнські комітети, що мали свої регіональні відділення. Низовими органами професійних спілок на промислових підприємствах були профспілкові осередки – фабрично-заводські комітети (ФЗК).

Хоча формально керівництво профспілками перебувало у компетенції виборних профспілкових органів, насправді реальні важелі управління були в руках функціонерів спілкового апарату. Засідання виборних органів професійних спілок проходили надзвичайно рідко, а загальні зібрання трудових колективів промислових підприємств скликалися, як правило, в урочистих ситуаціях (а в 30-ті рр. – ще й для таврування «ворогів народу») та майже не розглядали питань профспілкового життя. Попри скасування у 1925 р. системи виборів за компартійними списками все одно до профспілкових органів потрапляли креатури компартійної влади, а не представники робітничого загалу. Тобто особи, які мали представляти інтереси трудових колективів, насправді представляли інтереси компартійної номенклатури [12, с. 100–104, 122–131].

Впродовж 30-х рр. відбувається «розукрупнення» профспілок, що, зокрема, мало на меті зменшення їх суспільно-політичної ваги. Це відбувалося шляхом поділу великих галузевих професійних спілок за фаховим принципом. На початку 1931 р. XVI з'їзд ВКП(б) ухвалив резолюцію «Про завдання профспілок у реконструктивний період», в якій було декларовано необхідність створення нових галузевих спілок.

21 березня того ж року подібну постанову прийняв і V пленум ВЦРПС. У 1931 р. з'явилися 22 нові профспілки, а їх загальна кількість сягнула 45. Після чергової реорганізації 1934 р. уже нараховувалося 154 галузеві профспілки. Після ще одного розукрупнення профспілок, що відбулося у 1937 р., нараховувалося 162 профспілки. Водночас профспілки зазнали значних змін у своїй організаційній структурі – були скасовані ради профспілок на всіх рівнях, до районного включно, що мало унеможливити будь-які прояви невдоволення профспілкового активу політикою свого керівництва та компартійної номенклатури [14, с. 148–149].

Офіційна пропаганда подавала розукрупнення професійних спілок як захід, що давав змогу спростити роботу спілкових апаратів, оскільки до

реорганізації вони були буцімто занадто громіздкими. Проте насправді мета була зовсім інша – унеможливити будь-які дії профспілок, не узгоджені із компартійною верхівкою.

Становлення тоталітарного політичного режиму наприкінці 20-х рр. остаточно перетворює профспілки на знаряддя реалізації цілей компартійної еліти у сфері виробничих відносин. Дедалі більше вони виконували невластиві для профспілок виробничі функції. Їхня діяльність значною мірою була спрямована правлячою партією на здійснення промислової модернізації країни.

Діяльність профспілок на промислових підприємствах включала участь у роботі виробничих нарад, у складанні планових показників розвитку промисловості на рівні галузі, підприємства та цеху, у визначенні норм виробітку, координації винахідницького та раціоналізаторського руху, налагодженні системи наукової організації праці.

Значну роль в економічній роботі професійних спілок відіграло запровадження плановості у виробничі та трудові процеси, що розглядалося компартійною владою і спілковим керівництвом як одне з пріоритетних завдань у їхній роботі [2, с. 13].

Зокрема, профспілкові органи у сфері виробничого планування зосереджували свою увагу на розробленні промислово-фінансових планів підприємств (промфінпланів). Розроблення та реалізація промфінпланів відбувалася у контексті планової частини економічної роботи професійних спілок [3, с. 23]. Для забезпечення ефективного розроблення та реалізації промфінпланів силами фабзавкомів на початку 30-х рр. на промислових підприємствах УСРР були створені планово-оперативні бригади, які функціонували при окремих цехах. Вони у своїй роботі взаємодіяли з плановими осередками фабрик і заводів [16, арк. 99].

Силами профспілкових органів упродовж першої половини 30-х рр. здійснюється опрацювання технічних планів розвитку промислових підприємств [18, арк. 33]. Профспілкові працівники допомагали господарським органам у справі техніко-економічного обґрунтування показників промфінпланів. Для цього силами профспілок формувалися спеціальні «бригади сприяння» [19, арк. 4–5].

Професійні спілки виробничого профілю спрямовують свої зусилля також на забезпечення технічного нормування трудових і виробничих процесів на фабриках і заводах. Технічне нормування праці розглядалося спілковим керівництвом як базовий елемент організації трудових

процесів і внутрішньозаводського планування [17, арк. 172].

Розгортання раціоналізаторського руху відбувалося у контексті виконання п'ятирічних планів розвитку народного господарства. За участю профспілок здійснювалася реалізація раціоналізаторських пропозицій робітників, спрямованих до «фонду п'ятирічки» [18, арк. 162].

У рамках розгортання на виробництві руху за стандартизацію спільними зусиллями профспілок і адміністрацій підприємств проводилися спеціальні кампанії, з-поміж яких варто виділити «двохмісячний похід за стандартизацію якості продукції», який відбувся у 1932 р. У ході реалізації цієї кампанії на виробництві створювалися курси та гуртки стандартизації.

Також до компетенції профспілок входив контроль за станом техніки безпеки на виробництві. Фабрично-заводські комітети профспілок були задіяні у заходах зі зниження собівартості продукції, економії сировини, ощадливого використання устаткування промислових підприємств.

З метою зменшення рівня плинності робочої сили профспілки активно використовували метод «добровільного» взяття робітниками зобов'язань не полишати місця роботи. Це знайшло відображення у постанові ВЦРПС від 17 серпня 1930 р. про «самозакріплення» робітників. Найчастіше «самозакріплення» відбувалося на період виконання п'ятирічного плану розвитку народного господарства. Звісно, що взяття на себе робітниками «самозакріплювальних» зобов'язань відбувалося під тиском профспілкових органів і було лише вдавано добровільним. Внаслідок цих жорстких заходів упродовж 1930–1932 рр. рівень плинності робочої сили у промисловості УСРР зменшився майже вдвічі, а надалі також виявляв тенденцію до зниження. Проте невідомо, чи це насправді справило позитивний вплив на розвиток виробництва [12, с. 188].

Також профспілки з ініціативи компартійної влади змушені були долучитися до розгортання системи позаекономічного стимулювання праці, яку держава висувала на противагу природним економічним стимулам трудової активності працівників. У цій сфері були задіяні всі виробничі громадські об'єднання, водночас профспілки виконували координаційні та регулятивні функції. Боячись репресій або ж розраховуючи на певні привілеї, керівники профспілок залучали значну частину особового складу останніх до виробничого змагання, ударницького та стахановського руху.

Звісно, «трудова ентузіазм» такої масовості, не підкріплений матеріальним стимулюванням,

був фіктивним, він досягався насамперед завдяки масовим «припискам», суто формальному залученню робітників і виробничої інтелігенції до заходів у сфері позаекономічного стимулювання праці, що зумовлювало невисоку ефективність останніх.

Ефективними були лише ті заходи, які супроводжувалися матеріальним заохоченням, що характерно для початкового етапу стахановського руху. Коли ж компартійна влада перестала матеріально стимулювати трудову активність робітників і виробничої інтелігенції, стахановський рух став занепадати. Варто зазначити також, що в гонитві за високими показниками виробітку систематично псувалася техніка, різко підвищувався виробничий травматизм.

Діяльність профспілок охоплювала також соціальну сферу: охорону праці, поліпшення санітарно-гігієнічної ситуації на виробництві та медичного обслуговування робітників, подолання соціальних хвороб. Проте, оскільки компартійна влада мало дбала про умови праці та побуту працівників промислових підприємств, профспілки також не могли ефективно вирішити більшість проблем у соціальній сфері.

Профспілки відігравали важливу роль у реалізації системи виробничо-технічної освіти, яка розгорталася у безпосередній прив'язці до діяльності промислових підприємств. Освітні програми, які реалізовувалися через систему гуртків і курсів, були спрямовані на підвищення кваліфікації робітників, їх перекваліфікацію, виявлення рівня їх компетентності тощо.

Для виконання окреслених завдань при фабриках і заводах створюється розлога мережа закладів виробничо-технічної освіти. Вони були укомплектовані необхідною технічною літературою та наочними засобами навчання. У межах освітніх заходів широко використовувалися преса, радіо та кіно.

Робітники зазвичай охоче долучалися до тих форм виробничо-технічної освіти, які давали їм змогу отримати новий розряд, що зумовлювало і підвищення оплати праці. А ті заходи, в яких переважав пропагандистський компонент, були приречені на ігнорування з боку робітничого загалу, або ж, у разі примусу, на суто формальну участь у них. Кампанійний характер та ідеологізація освітніх заходів суттєво знижували їхню ефективність.

Отже, участь профспілок у здійсненні соціалістичної модернізації індустріальної сфери України впродовж міжвоєнної доби була підпорядкована завданням форсованої індустріалізації. Вони перебували під жорстким контролем компартійної

влади та реалізовували політику останньої. У цих умовах реальний вплив працівників на соціально-економічну та соціокультурну політику було фактично унеможливлено.

Окрім того, комуністична номенклатура активно використовувала профспілки для утвердження та поширення в суспільстві панівної ідеології. Так, профспілки брали участь у забезпеченні агітаційно-пропагандистських кампаній, ініційованих компартійною владою. Зокрема, це стосується антирелігійної пропаганди, таврування «ворогів народу» та «міжнародного імперіалізму», популяризації ідеологічної літератури та ін. У цих заходах активно брали участь не лише виробничі профспілки, але й ті профспілкові організації, що об'єднували у своїх лавах службовців.

Підсумовуючи характеристику системи профспілок УСРР-УРСР, варто відзначити, що специ-

фіка її побудови та функціонування була зумовлена інтересами правлячого режиму. Визначивши профспілки як «передавальні паси» від владних органів до населення, компартійне керівництво жорстко регламентувало умови їх створення та діяльності.

Після остаточного утвердження в Україні більшовики докорінно трансформували систему професійних спілок. Відтепер вони керувалися компартійними функціонерами, спрямовуючи свою діяльність у потрібне правлячому режиму русло. Якщо упродовж 20-х рр. XX ст. виробничі профспілки ще виконували певні захисні функції, то у 30-х рр. їхня роль остаточно звелася до вирішення поточних господарських завдань, що перетворило їх на допоміжні інституції фабрично-заводських адміністрацій та органів управління промисловістю.

Список літератури:

1. Бондарчук П.М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-і рр.) / П.М. Бондарчук; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – 162 с.
2. Вестник профдвижения Украины. – 1927. – № 1. – 112 с.
3. Вестник профдвижения Украины. – 1928. – № 5. – 108 с.
4. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / Голова редкол. В.А. Смолій; кер. авт. кол. С.В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2013. – Т. 1. – 813 с.
5. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / Голова редкол. В.А. Смолій; кер. авт. кол. С.В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2013. – Т. 2. – 811 с.
6. Добрушин Д.С. Профсоюзы – верные проводники политики партии / Д.С. Добрушин – Волгоград : Волгоградский областной совет профсоюзов, 1968. – 52 с.
7. Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка радянської України. (1917–1938 рр.) / М.С. Дорошко – К. : Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
8. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
9. Кульчицький С.В. Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938. / С.В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2015. – 122 с.
10. Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: У 3 кн. / С.В. Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 2. – 628 с.
11. Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки / О.М. Мовчан – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 278 с.
12. Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.) / О.М. Мовчан – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 420 с.
13. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О.М. Мовчан; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – 312 с.
14. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30 рр. XX ст.) / С. М. Свистович – К. : Варта, 2007. – 568 с.
15. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) : Кол. моногр. / Відп. ред. С. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2015. – Т. 1. – 656 с.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 1319. – 406 арк.
17. ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 1342. – 159 арк.
18. ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 1523. – 176 арк.
19. ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 1545. – 54 арк.

**ПРОФСОЮЗ УССР В ТОТАЛИТАРНОЙ СИСТЕМЕ ВЛАСТИ:
20-30-Е ГГ. XX В.**

В статье на основе литературы, архивных и опубликованных источников были определены доктринальные основы функционирования профсоюзов на территории УССР между двумя мировыми войнами, освещена история их создания и деятельности, особенности организационной структуры и условий членства. Проанализирован механизм участия профсоюзов в осуществлении модернизации промышленных предприятий, создании системы внеэкономического стимулирования труда. Исследованы социальные аспекты деятельности профсоюзов, их участие в развертывании системы профессионально-технического образования.

Ключевые слова: профсоюзы, тоталитаризм, промышленность, производственное соревнование, социальная политика, производственно-техническое образование.

**TRADE UNIONS IN THE URSR IN THE TOTALITARIAN SYSTEM OF POWER:
20-30 OF XX CENTURY**

In this article the participation of industrial trade unions in the modernization of industry is viewed through literature, archive and published sources; doctrinal basis of trade unions in the USSR during the period between two World Wars, history of creation and activity of trade unions are defined as well; peculiarities of their organizational structure, conditions of membership, mechanism of participation of trade unions in technical and technological modernization are analyzed along with the system of moral labor stimulation. Social aspects of trade union activity, their participation in establishing the industrial technical training system are researched too.

Key words: trade unions, totalitarianism, industry, industrial emulation, social police, industrial training.